

Husserl'den Heidegger'e Eleştirel Bir Düşünce Geleneği Olarak Fenomenoloji

Sümeyye Yılmaz Emin*

Özet

20.yy'ın başlarında Husserl felsefeyi doğa bilimsel tutumun yarattığı krizlerden kurtulmak adına kesin bir bilim haline getirmek için öz görüleme yöntemi olarak tanımladığı fenomenolojiyi öne sürmüştür. Felsefenin asli ereğinin şeylerin kendisine gitmek olduğunu söyleyen Husserl, epoché yöntemiyle nesnenin saf görünüşüne ulaşmayı hedefler. Husserl'in nesnenin nasılsa öyle verildiği şeklindeki öz tanımı, görünüş ve gerçekliği birbirine denk kılan anti-metafizik karakterde bir öz yaklaşımıdır. Epoché doğal tavrın bulanıklaştırdığı bu öze ulaşmanın yegâne basamağıdır. Husserl'in ardıllarından Heidegger ise alētheia kavramını Platon'da anlaşıldığı halinden dramatik olarak farklı bir kavrayışla ele alarak epoché fikrini dönüştürmüştür. Böylece gizlenme ve açığa çıkmanın şeylerin kökensel hareketinden meydana geldiğini iddia etmiştir. Bu makalenin konusu kriz ve kritik odaklı fenomenolojinin karakterinin Heidegger'de geçirdiği dönüşümü Husserl uğrağından hareketle izlemek ve fenomenolojinin bu iki filozofun felsefi diyalogundan hareketle nasıl bir eleştirel düşünce pratiği örneğini teşkil ettiğini göstermektir. Bu makalede Husserl'de radikal bir eleştiri geleneği olarak fenomenolojinin nasıl başladığı, Heidegger'in Husserl'de bilincin içkinliğini, Platon'da ise alētheia'yı orthotēs bakımından anlamasını eleştirirken izlediği fenomenolojik yöntemin ne tür bir eleştirel düşünceye ve dahası fenomenolojik bir eleştiriye yol açtığı argümantatif bir örüntü ortaya çıkarılarak izlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Husserl, Heidegger, Epoché, Alētheia, Metafizik, Fenomenolojik Yöntem, Fenomenolojik Eleştiri.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, suyilmaz.emin@gmail.com

Phenomenology as a Critical Tradition of Thought from Husserl to Heidegger

Abstract

In the early 20th century, Husserl introduced phenomenology, which he defined as “the method of essence comprehension”, to make philosophy a precise science to get rid of the crises created by the natural scientific attitude. Husserl, who says that the main goal of philosophy is to go to the things themselves, aims to reach the pure appearance of the object with the epoché method. Husserl’s definition of essence as the object is given as it is, is an anti-metaphysical approach to essence that equates appearance and reality. Epoché is the only step to reaching this essence blurred by natural behavior. Heidegger, one of Husserl’s successors, transformed the idea of epoché by taking the concept of *alētheia* in a dramatically different way from the way it was understood in Plato. Thus, he claimed that concealment and revelation arise from the originary movement of things. The subject of this article is to trace the transformation of the character of crisis- and critique-oriented phenomenology in Heidegger through Husserl and to show how phenomenology constitutes an example of the practice of critical thought based on the philosophical dialogue of these two philosophers. This article will trace how phenomenology as a radical tradition of criticism begins in Husserl, and what kind of critical thought and, moreover, a phenomenological critique Heidegger’s phenomenological method in criticizing Husserl’s understanding of the immanence of consciousness and Plato’s understanding of *alētheia* in terms of *orthotēs* leads to by revealing an argumentative pattern.

Keywords: *Husserl, Heidegger, epoché, alētheia, metaphysics, phenomenological method, phenomenological criticism.*

Giriş

Emre Şan'ın “Nedir Şu Fenomenoloji” adlı söyleşisinde ifade ettiği üzere fenomenoloji geleneğinin kendinden önceki ve halihazırdaki düşünce pratiklerine karşı eleştirel bir tutum bir içinde olduğu söylenebilir. Fenomenoloji eleştirel bir felsefe olmasıyla beraber aynı zamanda otokritik bir felsefe olma niteliğini taşır. Nitekim fenomenoloji fenomenologlar tarafından metot ve içerik açısından daima yeniden tanımlanan bir felsefe geleneği olmuştur. “Fenomenoloji nedir ve nasıl yapılır?” gibi sorular ucu açık bırakılarak süreç içinde şekil almıştır. Böylece fenomenoloji hep bir otokritik olması, kendinden öncekileri eleştirmesi ve kendi yöntemini de durmadan yenilemesiyle karakterize olmuştur (Şan, 2022). Fenomenolojinin kendi metodolojisine ve kendi dışındaki düşünce pratiklerine karşı eleştirel tavrı bizim için fenomenolojinin bir eleştirel düşünce örneği oluşturması için yeterli ve sağlam bir kaynak sağlar. Husserl ve Heidegger hattı üzerinden çeşitli felsefi hamlelerle fenomenolojiyi kriz ve kritik odaklı bir eleştiri geleneği olarak okuma fikri konusunda Emre Şan'ın “Fenomenolojik Bir Sorun Olarak Kriz: Husserl ve Heidegger” adlı makalesi bizim için yol gösterici olmuştur. Heidegger'in Husserl eleştirisinde ise Klaus Held'in “Heidegger'e Göre Fenomenolojinin Temel İlkesi” makalesi araştırmamızda bir diğer yol gösterici makaledir.

Çalışmanın ilk bölümünde fenomenolojiyi radikal bir eleştiri geleneği olarak okuyarak fenomenolojinin kurucu ismi Edmund Husserl'in ortaya koyduğu bilimler krizi ve buna çözüm olarak öne sürdüğü kesin bir bilim olarak felsefe projesi işlenecek, bu proje kapsamında filozofun kavramsallaştırdığı özlerin görüşünü mümkün kılan epoché yöntemi ve metafizik eleştirisine yer verilecektir. İkinci bölümde Husserl'in öğrencisi Martin Heidegger'in fenomenolojisinde kriz odağının varlık sorusunun unutulmasına çevrilmesi konu edilecektir. Ardından Heidegger'in Husserl eleştirisi kapsamında Husserl'de özlerin görüşünün epoché yöntemi ile imkan bulmasından Heidegger'de özlerin alētheia hamlesiyle varolanda kaynaklı bir aradalıkla bulunuşuna dönüşümü işlenecektir. Alētheia'nın varolanın bizatihi varlık kipi olmasını Heidegger'in Platon okuması üzerinden temellendirmesi ve son kısımda varolanın yapısında tanımlanan gizlenmişlik boyutunun ne tür bir metafiziği geride bırakıp ne tür bir metafiziğe imkan tanıdığı ele alınacaktır. Böylece bu makalede iki filozoftan yola çıkarak fenomenoloji geleneğinin deneyimden itibaren bir betimleme ve analiz sayesinde felsefede nasıl bir eleştirel düşünce pratiğini canlandırdıklarının izini sürülecektir.

1. Radikal bir Eleştiri Geleneği Olarak Fenomenoloji

1.1.Husserl'in Kriz Tespiti ve Eleştirileri

Bir krizin tespiti ve ardından krizin çözümü için bir kritik etme süreciyle ayırt edilen fenomenolojinin kurucu ismi Edmund Husserl, Emre Şan'ın "Fenomenolojik Bir Sorun Olarak Kriz: Husserl ve Heidegger" adlı makalesinde kavramsallaştırdığı üzere Avrupa insanlığının içinde bulunduğu üç kriz tespit etmiştir. Bunlar, bilimlerin krizi; dolayısıyla bir bilim olarak felsefenin krizi, Avrupa insanlığı varoluşunun amacını kaybettiğinden anlamın krizi ve bu kriz ile beraber neşet eden kültür krizidir (Şan, 2017, s. 241). Husserl'in bilim dünyasındaki bilme krizi olarak adlandırdığı kriz bir tür eleştirel düşüncenin doğmasına ön ayak olmuştur. Buna göre Husserl halihazırdaki bilimsel düşünce pratiklerini doğalcı, nesnelci ve psikolojist olmakla eleştirir. Düşünüre göre krize yol açan bu düşünce pratiği, Aydınlanma akılcılığının naif nesnelci tutumuyla beraber aklın yanlış bir şekilde kullanımıyla ortaya çıkmıştır. Husserl'in kavramsallaştırdığı doğalcılık ve psikolojizmin ne olduğu sorulduğunda, doğalcılığın "varolanın yapısını doğa yasalarıyla kavramaya çalışan" bir düşünce pratiği, psikolojizmin ise "psşik olanın yasalarını ampirik bilincin yasalarıyla kavramaya çalışan" bir düşünce pratiği olduğu söylenebilir (Şan, 2017, s. 240). Husserl *Kesin Bir Bilim Olarak Felsefe*'de doğalcılığın karakteristiğini şu sözlerle açıklar:

Popüler materyalizmden başlayarak, en yeni olan duyu monizmine, energitizme kadar, aşırı tutarlı natüralizmin bütün türlerinde karakteristik olan tutum, bir yandan bilinci doğallaştırmak, buna bağlı olarak, bütün içerikleriyle bilinç verilerini doğasallaştırmaktır; öte yandan da idelerin doğallaştırılması, böylece de mutlak ideal olanın ve normlarının doğallaştırılmasıdır (Husserl, 1995, s. 38).

Emre Şan'ın "Fenomenolojik Bir Sorun Olarak Kriz: Anlam, Eylem ve Olay" adlı seminer videosunda özetlediği üzere bilimselci tutum doğayı ve ruhu, özneyi ve nesneyi aynı şeylermiş gibi tek bir potada düşünür. Psikoloji disiplindeyse insan ruhu nicelikselleştirilerek formel bir şekilde ele alınır ve hakikatle bağı kesilir. "Doğa bilimlerinin nesnelci yöntemini sorgulamadan edinen psikoloji, insanın bilinç yaşamını nedensel yasalara ve doğalcı tutumun açıklamalarına indirger"(Şan, 2017, s. 245). Bu şekilde aklın doğallaştırılması Husserl'e göre Avrupa insanlığını bir krize sokar. Zira bilimin nesnelci tutumu öznel alanı yok sayarak nesnel dünya olarak

tanımladığı alanı bütün varolanların dünyası olarak görür. Böylelikle bilimin insan dünyasına gösterdiği doğa imgesi ile insanın kendi yaşamına yönelik sezgisi arasında derin bir kopuş yaşanır. Dünya hakkında bilimsel ve teknik açıklamalar artış gösterirken öznenin yaşamsal dünyası tutkular ve duygular gibi öznel bir alana hapsedilir. “Bu durum gerçek ve anlamlı olanın birbirlerinden tamamen ayrılmasına sebep olur. Sonuç olarak teknolojinin ve bilimin egemen olduğu modernlik, yaşam dünyasının anlamının bütüncül kaybına yol açar” (Şan, 2017, s. 243).

Böylece Husserl çağının problemlerini eleştirel bir biçimde değerlendirerek kendi felsefesinde yepyeni tekliflerle felsefeyi içinde bulunduğu açmazdan kurtarmaya çalışır. Bu yenilikler bizim için bir eleştirel düşünce pratiğini gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda Husserl'in felsefesi doğalcı tutumun yaşam dünyasının anlamını ıskalamasını, metafizik yaklaşımları, doğalcılığı fenomenolojik analiz yoluyla radikal bir biçimde eleştirir. Fenomenoloji fenomenolojik betimleme yardımıyla bilimin radikal kesinlik iddiasını sorunsallaştırarak bu kesinliğinin temellerini sorgular. “Bu yüzden fenomenoloji kesin olan ve kesin olma iddiasında olan arasındaki ayrımı ortaya koyan eleştirel bir felsefe” olarak karşımıza çıkar (Şan, 2017, s. 240).

1.2. Husserl'in Kesin Bilim Olarak Felsefe Projesi

Husserl, fenomenolojik felsefeyi kesin olan ile kesin olmayan arasındaki ayrımın kriteri olan bir bilim olarak ele alır. Bu bilimin temeline başarı hedefine ek olarak “şeylerin kendisine dönme” ilkesini de yerleştirir. Bu ilke bütün ön varsayımlardan arınmış haliyle “yaşam dünyasının (*Lebenswelt*) varlık anlamını ortaya çıkarma”yı amaçlar (Şan, 2017, s. 241). Husserl *Avrupa Bilimlerinin Krizi ve Transandantal Fenomenoloji*'de duyu deneyimi aracılığıyla anlam ve varlık kazananın, “sorgulanmayan bir kesinlikle basitçe orada [*vorhanden*], şu ve bu belirli gerçek nesnelerin [*Realitäten*] içeriğine sahip olanın”, tüm bilimlerin bilişsel zemininin ve tüm nesnel bilginin en alt katmanının “dünya” olduğunu ifade eder (Husserl, 1970, s. 76). Buna göre yaşam dünyası bir “kesinlikler zemini” olarak ortaya çıkar. Bilimin teori ve hipotezlerinin tümü bu zeminden hareketle ortaya konulur. Yaşam dünyası deneyimi bilimi kesinliği içinde ele almayı ve anlamını fark etmeyi sağlar. Bilim ise “bu deneyimin ancak ikincil bir ifadesidir”(Şan, 2017, s. 244).

Husserl felsefeyi bir kesinlik ölçütü olarak görürken ve bu kesinliğin zeminine de yaşam dünyasını yerleştirirken bilinci de doğal psikolojiden farklı bir zeminde ele alır. Husserl'e göre bilincin varlığı, doğalcı bilimin fiziksel bir nesnesi olarak ele alınamaz. Bilinç anlamla ilişkili bir varlık statüsündedir. Doğalcı bir psikoloji bilinci fiziki dünyayı aşan bir alan olarak fark etse de onu fiziki varlığın bir katmanı gibi inceleyerek ruhsal olanı fiziki olandan ayıramaz ve bilinci tam anlamıyla kuşatamaz (Şan, 2017, s. 246). Psikoloji “bilincin doğal ilişkiler içindeki varoluşunu incelerken, fenomenoloji, saf bilinçle uğraşıp onu fenomenolojik tavrı ile ele alır” (Küçükakal, 2006, s. 44).

Husserl *Kesin Bir Bilim Olarak Felsefe* 'de “varlığı bilincin bir korelatı” olarak görüp bilimsel bilgi elde etmedeki araştırması nesnesinin bilincin özüne yönelik olması gerektiğinin altını çizmiştir (Husserl, 1995, s. 43). Böylece Husserl fenomenolojiyi “özü görüleme yöntemi” olarak ortaya koymuştur. (Öktem, 2005, s. 29). Deneyim alanına dair zorunlu yapıları içeren özlerin bilgisi empirik görüden çıkartılamayan ideal bir anlam birliği olduğundan onlara erişim özel bir metot gerektirir (Topakkaya, 2009, s. 123). Husserl *Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge: Eine Einleitung in die Phänomenologie (Kartezyen Meditasyonlar ve Paris Dersleri: Fenomenolojiye Giriş)* kitabında bu özel bilgi edinme yönteminden ilki olan epoché'yi kavramsallaştırır. Epoché benin kendisini saf olarak tanımladığı radikal ve evrensel bir yöntemdir (Husserl, 1982, s. 8, 21). Bu yöntem neticesinde doğal tavır askıya alınarak nesnenin saf verililiğine odaklanılır. Epoché dışsal nesneleri meydana getirilmiş korelatlar olarak bilinç için görünüşlerinde araştırmamıza olanak sağlar (Zahavi, 2018, s. 86).

Bilinç alanına içkin özlere ulaşmak için doğalcı tavır askıya alınmalıdır. Peki doğalcı tavır nedir? Şan'ın “Nedir Şu Fenomenoloji?” adlı söyleşinde dile getirdiği üzere doğalcı tavır; zihinden, deneyimden bağımsız bir gerçekliğin varoluşuna dair örtük inancımızdır. Bu realist varsayım o kadar temeldir ki teori öncesi gündelik tavrımıza işaret eder. Bu tavır içerisindeki varsayım ne kadar açık ve doğru gözükse de Husserl felsefeye başlamak için böyle bir varsayımı olduğu gibi kabul etme fikrine karşı çıkar. Doğalcı tavır her şeyi maddi ve nedensel ilişkilerle açıklandığı dogmatik bir tavidir. Epoché gerçekliğin dışlaması değil gerçekliğe dair bir tavır değişikliğidir (Şan, 2022). Fenomenoloji doğal şeylere değil onların saf fenomenler olarak bilince verililiş tarzını araştırır (Şan, 2020). Bilinç akışını betimlemek

için genel tez olan doğalcı tutum ve realist tavır bir tavır değişikliğine işaret eden epoché yöntemiyle askıya alınır. Epoché yöntemiyle amaç olgusal varoluştan bağımsız içeriğin eidetik görüde verilmesini betimlemektir. Böylece tüm mümkün deneyimler için geçerli olan bir apaçıklığa epoché ile erişebilir (Şan, 2022).

Husserl özlerin kesinlik zemini olan deneyimden itibaren betimlemeye çalışır. Zira Husserl'de deneyimin kendisinde rasyonalite vardır. Duyumsanır dünya da rasyoneldir. Bu sebeple deneyime başvurmamız ve ona güvenmemiz gerekir. Fenomenoloji nesnelerin tözsel doğalarıyla değil onların görünüşlerinin verilmiş tarzlarıyla ilgilenir. Bu görünüş geleneksel temsil teorisıyla anlaşılamaz (Şan, 2022). Deneyimin a priori yapılarının ortaya konması görü alanında gerçekleşir. Görü modern bilimin bile çürütemeyeceği bir kesinlik alanıdır. Husserl *Ideen I* §24'te, ilkelerin ilkesini şöyle tanımlar: “Asli olarak verilen görüyü tüm bilginin kaynağı -hiçbir otoritenin (modern bilimin bile) sorgulayamayacağı bir kaynak- olarak tanıyalım”. Ardından filozof şöyle devam eder: “Her özsel temsili görü, bize ‘görü’de başlangıçta sunulan her şeyin, olduğu gibi sunulduğu, aynı zamanda yalnızca orada sunulduğu sınırlar içinde kabul edilmesi gerektiğine dair meşrulaştırıcı bir biliş kaynağıdır” (Husserl, 1983, s. 44). Artık bu noktada özlerin saf olarak verilmesi (*given in purity the essences*) anti-metafizik bir karakterdedir. Böylece fenomenoloji kendisini, şeylerin kendilerini açığa çıkarttıkları ve zihnin bir müdahalesinden önce kendilerini sundukları metafiziksel olarak nötr bir bölgede konumlandırmıştır (Thévenaz, 1962, s. 53).

Diğer bir bilgi edinme yöntemi ise fenomenolojik redaksiyondan sonra gelen fenomenolojik refleksiyondur. Refleksiyon residiumdan arta kalan mutlak bilinç alanına yöneliktir. Fenomenolojik saf bendeki içkin özler son bir yöntem olan fenomenolojik betimleme ile incelenir (Husserl, 1995, s. 20). Husserl'in fenomen olarak belirttiği, artık şeylerin salt görünüşü değil nesnenin dolaysız verilışidir. Husserl bu anlamda nesneye dair iki dünya teorisini reddeder. Husserl'e göre bize görünen dünya tek reel dünyadır. Görünüşün ardındaki gizli dünyayı vaz eden her iddia yalnızca spekülasyondur ve kategorik bir hataya dayanır. Şeylerin görünüşü gerçekte oldukları şeyin ayrılmaz bir parçasıdır. Husserl'de görünüş ve gerçeklik ayrımı görünüşler dünyasına ait kılanarak muhafaza edilir (Zahavi, 2018, s. 93). Yani görünüş ve gerçeklik ayrımı nesnelere doğal tavırla yaklaşmak ve epoché yöntemiyle yaklaşmak arasındaki ayrımda gözlenir. Öz gerçekliğin

sınırların içinde gizlenir. Özü kavramak için realiteden feragat edilmelidir. Husserl bu öze gitmenin intüisyon aktı ile mümkün olduğunu söyler. Artık özün sembolü ile değil bizatihi kendisiyle muhatap kılınırsız (İpşiroğlu, 1939, s. 156,157). Fakat salt öze ulaşmak fenomenolojik redüksiyonu gerektirir. Bu hareket ile süje bilincine içkin alanla bağ kurar. Böylece Husserl felsefe tarihinden bu yana tartışıl原因 görünüş ve gerçeklik ilişkisine epokhe üzerinden yeni bir bakış getirir.

Husserl döneminin bilimsel tutumundan ortaya çıkan bilme krizini tanımlayarak bu tutumun sonuçlarını radikal bir biçimde eleştirir. Ardından filozof kesin bilginin ölçütü olarak felsefeyi bir otorite haline getirmeyi amaçlar. Kesin bilgi kesinlikle zemini olan yaşam dünyasındaki deneyimden itibaren araştırılır. Nesne deneyimdeki bir görüde ne ise o haliyle saf olarak verilir. Felsefi bir tutum olan fenomenoloji ise şeylerin kendisine dönerek bu yaşam dünyasının varlık anlamını betimler. Yaşam dünyasının anlamı ise bilinçle ilişkilidir. Husserl’de varlık bilincin bir korelatı olduğundan kesin bilgi bilinç alanında aranmalıdır. Husserl’in burada iki farklı eleştirisinin ardından iki temel hamlesi görülebilir. Filozofun ilk hamlesi Avrupa’nın içindeki bulunduğu bilme krizinin nedenlerini tespit ederek eleştirmesi ve kesin bir bilim olarak fenomenolojiyi ortaya koyması hamlesidir. İkinci hamlesi ise felsefe tarihindeki görünüş-gerçeklik ayrımının altını oyarak bir metafizik eleştiri yapması ve görünüşü gerçekte bir arada ele alma hamlesidir. Husserl’in ardıllarından Heidegger ise bu eleştirel düşünce geleneğini devam ettirir. Husserl’in kriz tanımı daha çok bilme krizi üzerinden şekillenirken Heidegger’in kriz tanımı ise varlığın unutulmuşu üzerinden şekillenecektir. Araştırma odağını varlık üzerine sabitleyen Heidegger bu noktada varlığı bilincin korelatı olarak gören selefi Husserl’i eleştirecek ve varlığı ve bilinci bir bütün olarak barındıran alētheia’yı mümkün kılan zemini dünya olarak ortaya koyacaktır. Öyleyse Heidegger’in kriz tanımı ve eleştirilerine ve filozofun bu eleştiriler üzerinden ortaya koyduğu özgün alētheia yorumunun nasıl ortaya çıktığına daha yakından bakmamız gerekmektedir.

2. Heidegger’in Kriz Tespiti ve Husserl Eleştirisi

Heidegger’e gelindiğinde kriz tespiti Husserl’den farklılık arz edecektir. Husserl ve Heidegger’in arasındaki felsefi diyalogu kriz perspektifinden ele alan Emre Şan’ın “Fenomenolojik Bir Sorun Olarak Kriz: Husserl ve Heidegger” adlı makalesinde yaptığı Heidegger’de kriz okuması bu

bölümde bize yol gösterecektir. Böylece fenomenoloji geleneğinin eleştirel bir refleks ile ortaya koyduğu felsefe yapma biçiminin bir eleştirel düşünce örneği teşkil etmesi Heidegger'in kriz tanımı ve ardından bu krizin ortaya çıkma koşullarına dair eleştirileri ve Husserl'e yönelik felsefi hamlesiyle daha belirgin hale gelecektir.

Heidegger *History of the Concept of Time: Prolegomena (Zaman Kavramının Tarihine Prolegomena)* isimli seminerinde bilimlerin muhatap olduğu iki tür krizden söz eder. Bunlardan ilki, insanın bilimlerle kurduğu ilişkide anlamı kaybetmesinden ileri gelen “anlamın krizi”dir. Ancak Heidegger için bilimlerin kendi içinde temel kavramlarına ilişkin güvensizlikten kaynaklanan daha temel bir kriz vardır: “temeller krizi” (Şan, 2017, s. 248). Bu kriz bilimlerin araştırdıkları konuyla olan temel ilişkisinin sorgulanır hale gelmesinden kaynaklanır (Heidegger, 1985, ss. 2-3). Şan'ın belirttiği üzere Heidegger, Husserl'de bilimlerin doğalcı tutumu sebebiyle meydana gelen anlamın krizini önemsemedi de bilimlerde ortaya çıkan temeller kriziyle daha yakından ilgilenir. Filozofa göre bilimler gibi felsefenin de ele aldığı konularla ilişkisi muğlaklaşmıştır. Felsefenin konusu “belli bir nesne ya da nesne alanı değil, varlıktır ve onun krizi özel bir krizdir (Şan, 2017, s. 249).

Heidegger 1927'de *Die Grundprobleme der Phänomenologie (Fenomenolojinin Temel Sorunları)* dersinde felsefenin varlığı varolanlardan ontolojik fark itibarıyla ayıran “varlığın bilimi (*Wissenschaft vom Sein*)” olduğuna değinir (Heidegger, 1927, s. §3, 19). Ancak 1929-1930'da verdiği *Die Grundbegriffe der Metaphysik (Metafiziğin Temel Kavramları)* dersinde Heidegger, felsefenin diğer bilimlerle karşılaştırılamayacak (*Unvergleichbarkeit*) bir alan olduğunu savunarak ilk sayfada şöyle der: “Felsefe ne bir bilimdir ne de dünya görüşlerinin ilanıdır” (Heidegger, 1983, s. §1, 1). Ardından ilerleyen sayfalarda “felsefeyi bilim fikriyle yargılamak, onun en içsel özünün en feci şekilde bozulmasıdır” (Heidegger, 1983, s. §1, 3) diyerek Husserl'in kesin bir bilim olarak felsefe projesinden uzaklaşır (Şan, 2017, s. 249). Şan'ın yorumuna göre Heidegger'de kriz, cevaplanması veya düzeltilmesi gereken bir fikir değildir. Heidegger'in *Varlık ve Zaman* adlı eseri cevaplardan ziyade sorularla, bilhassa da “varlık (*Sein*) ve varolanlar (*Seiendes*) arasındaki ontolojik fark sorusuyla ilgilidir”. Batı metafiziği Varlık sorusunu daima varolanlardan hareketle incelenmiştir. Bu sebeple Heidegger'de kriz varlık sorusunun artık sorulamıyor olmasından ileri gelir (Şan, 2017, s. 249). Heidegger'e göre klasik metafizik varolanlara

yönelik bir hakikat arayışı üzerinden icra edilir ancak bu “varolanların verilmişliğini, yani Varlığı tümüyle göz ardı eder”. Modern insan tekniğin bilme faaliyetinin yegane aracı olduğu bir ortamda varolanlara ve doğaya tümüyle hakim olmak ister ve hakikati ondan çekip çıkarmaya çalışır. Doğayla teknik vasıtasıyla kurulan bu ilişkide bilmemeye yer yoktur. Ancak Heidegger’e göre varolanları mümkün kılan ve varolanlarla teknik bir ilişki kurulmasını sağlayan şeyin kendisi kavramsallaştırılamaz ve bilinmeye direnç gösterir. Hakikatin bilinebilmesi be ortaya çıkabilmesi “ancak bu bilinmezin kendisini bir giz olarak geri çekmesi ile mümkün hale gelir”. Heidegger’de hakikatin özsel olarak hakikat-olmayana bağlıdır. Heidegger’de feslefi uğraşın amacı “mutlak bir hakikate tabi olmak yerine asla tam olarak bilenemeyecek olan gizin tecrübesine varmaya” çalışmaktır (Esenyel, 2020, s. 188).

Heidegger *Einleitung in die Philosophie (Felsefeye Giriş)* derslerinde hakikati (*Wahrheit*) gizlenmemişlik (*Unverborgenheit*) ve açıklık, ifşa (*Erschlossenheit*) olarak tanımlar (Heidegger, 1996, s. §21, 149). “Dünya-içinde varolanın keşfedilmişliği, dünyanın açıklığı üzerine temellenir” (Heidegger, 2008, s. 233). Şan’a göre “açıklık ve kapalılık arasındaki gerilim, hakikat fikrinden yola çıkarak unutuşun anlaşılmasını ve fenomenolojinin kriz betimlemesinde bulunmayan yeni ufukların açılmasını sağlar” (Şan, 2017, s. 250). Heidegger Husserlci eleştirel perspektifi korusa da kriz tanımı ve bu krize yönelik tutumu selefinden farklılaşır. Kriz bilimler krizi ve bir bilim olarak felsefenin krizi değildir. Zira Heidegger felsefeyi bilim olarak değil “bağımsız ve nihai bir şey” olarak görmektedir (Heidegger, 1983, s. §1, 3). Kriz Heidegger’de varlık sorusunun unutulması olacaktır. Artık filozofun fenomenolojisinin odağı olan varlıktan; Husserl’deki gibi bilincin korelatı olması bakımından değil, dünya içinde olmaklık bakımından bahsedilebilir. Bu noktada filozofun hocası Husserl’i eleştirerek ortaya koyduğu alētheia hamlesinin arka planına daha yakından bakılması gerekmektedir.

Heidegger’in kendi özgün felsefesini oluşturmasında en önemli yol uğraklarından biri Husserl’dir. Bu bağlamda Heidegger’in nesneden metafizik boyutu elemesi ve varolanlardaki çifte hareketi ortaya koyması Husserl’de “şeylerin kendisine” (*sachlichkeit*) gitmek düsturunda “şeyleri”-klasik özcülükten farklı bir şekilde ele alarak- apaçıklık (*evidenz*) ilkesi uyarınca saf olarak verilen olarak tanımlamasından ve “şeylere” epoché ile ulaşma yönteminden etkilenir ve kendi felsefesinde bu fikri dönüştürür. Fenomenolojinin inceleme nesnesi bilince içkin özlerdir (Öktem, 2005, s.

34-35). Heidegger tarafından Husserl'de varlığın bilincin korelatı olması fikri eleştirilmiştir. Heidegger ancak dünya-içinde-varolma bakımından bir var'dan ve bir özne'den bahsedilebileceğini vurgular (Heidegger, 2006, s. 122). Dolayısıyla Heidegger fenomenolojisi bilincin ilk determinasyonunun onun dünya ile bağıntısı olduğunu imler. Burada dünya bilincin bir korelatı değildir o açıklık boyutu olarak anlaşılan dünyanın görünmesini mümkün kılan bir dünyada varlık anlamında *Dasein*'dir. Dünya bu itibarla bilince aşkın olarak Husserl'in içkinliğine düşmez (Held, 2010, s. 231). Böylece Heidegger fenomenolojinin araştırma odağını dünya içinde olmaklık bakımından “varlık” üzerine sabitler. Artık araştırılacak olan varlığı mümkün kılan olarak dünya/doğadır.

Bilincin yönelmişliği apaçıklık temeline dayanır (Held, 2010, s. 215). Husserl fenomenin kendini gösterdiği cihete nazaran görünmenin bilince içkin tarafına ağırlık vererek dünyanın verililik kiplerinin sadece bir yüzüne vurgu yapmıştır. Ancak açıklık boyutu ne sadece özneye ve ne de sadece nesneye yüklenenebilecek bir boyuttur, o verililik kiplerinin toplamı olarak dünya ufkudur. Açıklık boyutu olarak dünya özne ve nesnenin bir aradalığının kaynağıdır (Held, 2010, s. 222-223). Ne var ki Husserl, dünyanın açıklık niteliğini bilincin içkinliğine hapsederek kendinde-bilinç ve kendinde varlığın kökensel bütünlüğe eriştiği ögenin söz gelimi alētheia'yı mümkün kılanın, verililik kiplerinin tümünü içeren dünya olduğunu görememiştir (Held, 2010, s. 226). Bu noktada Heidegger'in Pre-Sokratiklerde kendi anladığı gibi bir alētheia kavrayışının olduğunu iddia ettiği şeklindeki özgün alētheia yorumu devreye girer. Heidegger, *Platon'un Hakikat Doktrini* adlı makalesinde kavramı Antik Yunan'a tekrar giderek aslına irca ettirdiğini savunur. İşte bu merhalede Heidegger'in ne ölçüde fenomenolojik geleneğin içinde kaldığı ve ne derecede onu dönüştürdüğü sorusu daha bir anlam kazanmaktadır.

2.2. Heidegger'in Platon Okuması ve Alētheia'nın Dönüşümü

Heidegger *Platon'un Hakikat Doktrini* adlı makalesinde Platon'da gizlenmemişliğin özünü nasıl belirlendiğini tespit etmek için “mağara alegorisi”nin gerçek anlamına gidilmesi gerektiğini söyler (Heidegger, 2016, s. 35). Alegorinin asli anlam kazısıyla Heidegger'in amacı Grekçede bizim hakikat olarak çevirdiğimiz gizlenmemişliğin (alētheia'nın) Batı düşünce tarihinde şeyin kendisiyle onun zihindeki temsilinin mütakabiliyeti olarak anlaşılmasının izini sürmektir (Heidegger, 2016, s. 35). Heidegger'e göre

Platon alētheia'yı idea'nın boyunduruğu altına sokmuştur. Bu bağlamda idea kendini gösteren şeylere gizlenmemişlik bahşeder ve onun kavranmasını mümkün kılar. Burada Platon hakikatin özünün gizlenmemişlik olarak kendi özsel bütünlüğü içinde açılanmadığını aksine ideanın özüne doğru yön değiştirdiğini vurgular (Heidegger, 2016, s. 43).

Heidegger Platon'un bu hamlesiyle alētheia'nın kendi özsel imkanını ideaya bağlamasından ötürü farklı bir ontoloji yapma yoluna gittiğini ve alētheia'nın bu özsel imkanını es geçerek onu dönüştürdüğünü düşünür. Esasen Eski Yunan'da gizlenmişlik bir kendini gizleme hareketi anlamında “varlığın özüne” işler, hakikat ise gizlenmişlikten zorla çekip alınmış olan şeydir (Heidegger, 2016, s. 38). Ancak Platon “İşte, nesnelere gerçekliğini, kafaya da bilme gücünü veren iyi ideasıdır (Platon, 2010, s. 509a)” diyerek alētheia'nın bu özsel imkanını bir bakıma tahrif ederek bu imkânı iyi ideasına yükler. Mağara istiaresinde gizlenmemişliğe doğru uzanan yolda “yapay ateşin aydınlattığı yerden, güneş ışığının aydınlığına çıkış ve tüm ışığın kaynağından, mağaranın karanlığına geri dönüş” gibi aşamalar vardır (Heidegger, 2016, s. 39). Bu aşamalarda mühim olan bakışın doğruluğudur. Bu anlamda orthotēs bakışın doğruluğuna ilişkindir. Bakışın doğruluğunun en yüksek mertebesine en yüksek ideaya bakılabildiğinde erişilir. Anlayış (*idein*), kendisini bu yolla kanallize ederek varolanın “görünür biçimi”ne uyum sağlar. *Epistēmē* artık şeyin kendisiyle uygunluğu (*homoiōsis*) olarak vazedilir. Böylelikle, idea'nın alētheia üzerindeki egemenliği, hakikatin özünde bir dönüşüme yol açar. Gizlenmemişlik hala varolanların özelliği olarak kalmıştır ancak o bakışın doğruluğuna bağlıdır (Heidegger, 2016, s. 43).

Platon'da hakkında konuşulan şey alētheia iken kastedilen *orthotēs*'dir ve bu ilişki normatif bir karakterdedir. Hakikat ideanın tahakkümü altında artık bir ve aynı zamanda gizlenmemişlik ve doğruluktur (Heidegger, 2016, s. 44). Hakikatin özündeki bu iki manaya Aristoteles'te de rastlanır. Şeyler gizlenmemişlik olarak hakikati barındırır, ancak “yanlış ve doğru şeylerin içinde değil ... enine boyuna düşünmede vardır” (Aristoteles, 2015, s. 1027b16). Artık zihindeki şeyin olgulara mütekabiliyeti ölçüsünde doğruluktan bahsedilir. “Hakikatin özünün” bu determinasyonu saklısızlık manasıyla alētheia'ya gitmez; o bundan böyle yanlışın karşıtı olarak görülen doğruluk anlamında kullanılır (Heidegger, 2016, s. 45).

Bu andan itibaren, hakikatin özünün hem temsilin hem de ifadenin doğruluğu olarak nitelendirilmesi, tüm Batı düşüncesi için normatif bir hâle gelir. Varolanın bu şekilde yorumlanmasının bir sonucu olarak, mevcut olmak, artık Batı düşüncesinin başlangıcında olduğu gibi, gizlenmiş olanın, gizlenmemişliğe doğru yükselişi değildir; ki orada bizzat gizlenmemişlik, açığa çıkma olarak, mevcut olmanın temel özelliğini oluşturur (Heidegger, 2016, s. 45).

Platon'dan beri varolanın bilinmesi bakışın doğruluğuna mahkumdur. Platon mağara alegorisinde hakikati metafizik bir çerçeveye oturtmuştur. Düşünüş şeylerin ötesine yani idealara doğru gider. Bunlar duyuüstü şeylerdir. İdeaları mümkün kılan ideaların ideasının alanındadırlar. Bu idea “en yüksek ve ilk sebep olan” iyi ideasıdır. Platon, onu takiben Aristoteles bu ideaya *to theion* (ilahi olan) adını verir. Bundan beridir varolanın varlığı hakkında düşünmek metafiziksel bir faaliyeti gerektirir. Mağara alegorisinde hakikatin özünün, temsilin doğruluğuyla eşleştirilmesiyle özne varolanların hepsini idealara uygun olarak düşünür ve realiteyi değerlere uygun olarak yorumlar. Dünyanın tümüyle “değerler” açısından hesaplanması bize hakikatin özünü unutturur (Heidegger, 2016, s. 48).

Böylece Heidegger'e göre Platon alētheia'yı bakışın doğruluğuyla eşleyerek hakikate erişimin en yüksek iyi ideasına yönelmekle olduğunu vazettiğini bundan hareketle ontolojisini böyle bir metafizik çerçeveye oturttuğunu düşünür. Böylece Platon alētheia'nın nesnedeki kökensel hareketini çarpıtarak hakikati idealar dünyasına gönderimde bulunarak tanımlamıştır. Heidegger Platon'dan bu yana yapılan metafiziği onto-teoloji olması bakımından eleştirir (Çüçen, 2019, s. 602). Heidegger Platon karakterli bütün metafiziği eleştirirken yeni bir metafizik imkânının peşine düşer.

Heidegger Platon'dan beri yapılagelen metafiziğe rağmen bir tür metafizik yapma imkânından bahseder ve *Metafizik Nedir?* adlı kitabına şöyle başlar: “Metafiziğe kendi kendini tanıtmaması için hakiki imkânı hazırlıyoruz” (Heidegger, 2003, s. 31). Heidegger'in metafiziği eleştirmesi ve ona yeni bir yol haritası çizme girişimi böylece başlamış olur. Bu zamana kadar yapılan hata; varolan ve varlık arasında ilişkinin yanlış değerlendirilmesidir. Varolanları sadece açığa çıkma cihetinden ele alınıp gizli kalma ciheti yani hakikat gözden kaçırılmıştır (Çüçen, 2019, s. 602).

Platon ontolojik anlamda varolanları idealarla ve teolojik anlamda ideayı da ilahi bir kökenle ilişkilendirerek onto-teoloji yapmıştır (Çüçen, 2019, s. 602). Bu noktada metafizik fiziksel olanı aşmış ve fiziksel olan fizik olanının üstünde bir mertebede düşünölmeye başlanmıştır. Varolanla varlık eş düzeyde değil hiyerarşik bir düzeyde bağıntılandırılarak birbirinden koparılmıştır. Varlığın unutulmuşluğu varolan ve varlığın bu şekilde ayrıştırılarak hakikatinden uzaklaştırılmasıyla ortaya çıkmıştır (Çüçen, 2019, s. 603). Varlık hakkında soru sormak metafizik bir sorudur ancak bu, yapılagelen metafizik ayırım yerine varolan ile varlığı beraber ele alan yeni bir metafizik gerektirmektedir (Çüçen, 2019, s. 604).

Heidegger Yunanlıların varolana *phusis* (doğa) dediklerini söyler. Doğanın düzeneğinde varlık ve oluş bir arada olduğundan işleyiş halinde olan açığa çıkmaya doğru devinerek kendini gizlenmişlikten kurtarır. Doğa varolanların ona ait olduğu zemin olarak açığa çıkma ve gizlenme olarak hakikate de sahiptir. Ancak alētheia'nın bu kökensel hareketi ve imkânı unutulmuştur. Aslında Husserl'in epoché yöntemi ile birlikte Klaus Held'e göre Husserl'de "şeylerin kendisine gitmek" düsturu Heidegger'in varolanların kökeninde bulunduğu gizlenmişliğin açığa çıkması olarak okunabilir. Zira özlerin görüngülerini araştırmak ancak ve ancak o özler gizli ise bir anlam ifade eder. Ancak Husserl, Heidegger'den farklı olarak gizlenmişliği, bilincin kendini doğal tavra nesnel bir şekilde sabitlemiş olmasına bağlar (Held, 2010, s. 232). Heidegger ise Husserl'deki epoché'yi dönüştürerek şeylerdeki kökensel bir hareket tespit eder ve hareketin kaynağını doğada bulur. Doğanın varolanın varlığına götürmesinden hareketle varolan ile varlık arasındaki bu yeni ayırım varolanı yani fiziği aşarak varlığa gitmek bakımından bir metafiziği yeniden devreye sokar (Çüçen, 2019, s. 605). Zira Heidegger'e için "metafizik varolanı olduğu gibi ve evrenselliği içinde, müdrikeye tekrar kazandırmak için var olanın ötesini araştırmak demektir" (Heidegger, 2003, s. 51). Böylece varolanın varlıkla bir ayırım vasıtasıyla düşünölmesi, değişen varolan için değişmeyen bir kaynak aranmasını dışlayarak metafiziği teolojik yorumdan arındırır (Çüçen, 2019, s. 605).

Heidegger felsefeyi metafiziğin harekete getirilmesi olarak tanımlar. Felsefe de metafiziğin içinde üç momente uğrayarak kendisini harekete geçirir: tamlığı içinde varolana yer açar, hiçliğe kendini teslim eder ve sonunda bu boşlukta sallanan metafizik şu soruyu sormaya zorlanır: Niçin varlık var da hiçlik yoktur (Heidegger, 2003, s. 55-56)? Bu soruyla felsefe

faaliyeti başlamış olur. Görüldüğü üzere Heidegger için metafizik ve felsefe birbirine düğümlenmiştir. Varolanın varlığı bir köken sorusudur ve bizi görünüş ve gerçeklik arasındaki ilişkiyi sorgulamaya iter. Sonuç olarak varlığın hep bir hareket-karşı hareket içinde bir açığa çıkma olduğuna hükmederiz. Heidegger'in fenomenolojisini Husserl'in fenomenolojik yönteminden ayıran tam da fenomenolojik olarak açığa çıkan gizlenmiş cihetiyle bir arada düşünmektir. Bu dönüşümde varolan ve varlık bir oluşa aittir (Çüçen, 2019, s. 605). Metafizik, bir oluş halinde varoluşa ait kılınmıştır, bu sebeple metafizik vazgeçilebilir değildir (Çüçen, 2019, s. 611). Bu anlamda metafiziğin bu yeni kavranışıyla fenomenoloji açığa geleni açılma hareketi içinde anlayan, varolana uygun bir düşünme yöntemi olarak ortaya çıkmaktadır (Çüçen, 2019, s. 616).

Sonuç

Husserl 20. yüzyılın başında bilimlerin doğalcı, nesnelci ve psikolojist tutumunun yol açtığı anlam krizini tespit etmiş ve felsefeyi kesin bir bilim olarak öne sürmüştür. Felsefede ise fenomenolojik yöntem ile fenomenler arasındaki zorunlu yapıları betimlemek için “kesinlikler zemini” olarak gördüğü yaşam dünyası deneyimini esas almıştır. Filozof bu deneyimdeki zorunlu yapıları barındıran özlerin bilince saf verilişlerini betimlemek için epoché yöntemiyle doğalcı varsayımı askıya almayı hedeflemiştir. Husserl deneyimdeki görüde ortaya çıkan fenomenleri oldukları gibi yani görünüşleri tek gerçeklik olarak kabul ederek klasik görünüş-gerçeklik ayırımını ve iki dünya teorisini reddetmiştir. Görünüş ve gerçeklik arasındaki ayırım artık fenomenlere doğal tavır veya epoché yöntemi ile yönelme arasındaki ayırmda gözetilmiştir. Ancak Husserl bunu yaparken bilinci varlığa önceleyerek onu ontolojik olarak mutlak ve temel zemine taşımıştır. Varlığı tümüyle bilincin korelatı olarak gören Husserl Heidegger'e göre apaçıklık boyutunu bilincin içkinliğine hapsetmiştir.

Husserl'in ardıllarından Heidegger ise fenomenolojinin eleştirel tutumunu devam ettirerek kriz betimlemesinin odağını varlık üzerine sabitlemiş ve felsefenin karşılaştırılamazlığını savunarak onun bir bilim olarak ele alınmasına karşı çıkmıştır. Böylece Heidegger Husserl ile başlayan fenomenolojinin kriz ve kritik mirasını teslim alıp krizin tanımını değiştirmiş ve Husserl'in kesin bir bilim olarak felsefe projesini eleştirmiştir. Ardından Heidegger, Platon'un mağara alegorisine dönerek Platon'un alētheia'yı bakışın doğruluğuna eşitlemesini ve alētheia'nın imkanından

doğan metafiziğe teolojik yorum getirmesini eleştirmiş ve kavramı Antik Yunan'daki asli anlamına irca ettirerek alētheia'nın varolanın yapısında gizlenme ve açığa çıkma olarak iki kipte ortaya çıkan kökensel hareket olduğunu ifade etmiştir. Böylece Heidegger alētheia hamlesiyle Husserl'in bilincin içkinliğine hapsettiği açıklık boyutunu nesnedeki kaynaksal bir aradalığı bulunduran doğaya ait kılmış, böylece fenomenolojinin şeylerin kendisine gitmek düsturundaki anti-metafizik karakteri de korumuştur. Heidegger'in bilinç yerine açıklık boyutunu sağlayan olarak doğaya işaret etmesi fenomenolojinin Husserl'de solipsizm tehlikesine düşme ihtimaline karşı kurtarıcı bir hamle olarak görülebilir. Varolanın varlığı sorusundan hareketle felsefeye metafiziği bir oluğa gelmenin zemini olarak tekrar kazandırmak Husserl'deki öz ontolojisini dönüştürerek metafiziğe yer açmıştır. Fenomenolojinin odağını Varlık'a çevirmiştir. Bu itibarla Heidegger'in fenomenolojisi metafizik temelli bir fiziksel gerçeklik kurma ülküsünü içinde barındırmaktadır.

Husserl'den Heidegger'e kriz olarak tanımladıkları odağa göre fenomenolojik yöntemin değişimini gösteren epoché veya alētheia gibi felsefi hamleler bizlere ortaya çıkan krizlere bir çözüm olarak sunulan kavramlar ve tanımların nasıl dinamik bir süreç içinde eleştirilip dönüştürüldüğünü göstermektedir. Husserl ve ardılı Heidegger'in yukarıda belirli bir bağlam içerisinde verilen betimleyici, cevaplayıcı, dönüştürücü ve eleştirel fenomenoloji yapma biçimleri eleştirel düşünce pratiğinin fenomenolojinin karakteristik özelliği olduğuna örnek teşkil eder. Husserl'in dönemin bilim pratikleriyle, Heidegger'in ise Husserl ve Platon ile girdiği eleştirel diyalog bazı benzer kaygıları sürdürüp bazı kaygıların odağının fenomenolojik bir manevra ile değiştirildiğini gözler önüne serer. Husserl ile Heidegger'in fenomenoloji yapma biçimindeki dinamik eleştirel yapı, yaşanan zamanın düşünsel gündemiyle iç içedir ve fakat hem bugün ile hem de geçmişle hesaplaşma refleksi daima koruyarak ilerler. Bu da fenomenolojide varolan eleştiri geleneğinin soyut olduğu kadar somut problemlere de bir cevap bulma kaygısında olduğuna işaret eder.

Kaynakça

1. Aristoteles. (2015). *Metafizik*. (Y. G. Sev, Çev.) İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
2. Esenyel, A. (2020). Felsefe Bilmemeye Katlanabilir mi? Heidegger'de Hakikatin Bir Hakikat-Olmayan Olarak İfşa Edilmesi. *Temaşa Felsefe Dergisi*, 13, 188-201.
3. Çüçen, A. K. (2019). Metafizik: Filozofların Metafizik Sistemleri. A. Gür içinde, *Heidegger'in Metafizik Anlayışı*. Bursa: Sentez Yayınları.
4. Heidegger, M. (1927). *Die Grundprobleme der Phänomenologie*. Frankfurt: Vittorio Klostermann.
5. Heidegger, M. (1983). *Die Grundbegriffe der Metaphysik: Welt – Endlichkeit – Einsamkeit*. Frankfurt: Vittorio Klostermann. <https://doi.org/10.5771/9783465140931>
6. Heidegger, M. (1985). *History of the Concept of Time: Prolegomena* (T. J. Kisiel, Çev.). Bloomington: Indiana University Press.
7. Heidegger, M. (1996). *Einleitung in die Philosophie*. Frankfurt: Vittorio Klostermann.
8. Heidegger, M. (2003). *Metafizik Nedir?* İstanbul: Kaknüs Yayınları.
9. Heidegger, M. (2008). *Varlık ve Zaman* (K. H. Ökten, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı.
10. Heidegger, M. (2016, Haziran). Platon'un Hakikat Doktrini. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*(30), 43.
11. Held, K. (2010). Heidegger'e Göre Fenomenolojinin Temel İlkesi. Ö. Aktok, & M. Bal içinde, *Heidegger* (E. Günok, Çev., s. 213-242). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
12. Husserl, E. (1970). *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology: An Introduction to Phenomenological Philosophy* (D. Carr, Çev.). Evanston: Northwestern University Press.

13. Husserl, E. (1982). *Cartesian Meditations: An Introduction to Phenomenology* (D. Cairns, Çev.; 7. bs). Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.
14. Husserl, E. (1983). *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy First Book: General Introduction to a Pure Phenomenology*. (F. Kersten, Çev.) Lahey: Mastinus Nijhoff Publishers.
15. Husserl, E. (1995). *Kesin Bir Bilim Olarak Felsefe*. (T. Mengüşoğlu, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
16. İpşiroğlu, M. Ş. (1939). Fenomenoloji. *Felsefe Semineri Dergisi*(1), 153-164.
17. Küçükalp, K. (2006). *Husserl*. İstanbul: Say Yayınları.
18. Öktem, Ü. (2005). Fenomenoloji ve Edmund Husserl'de Apaçıklık (Evidenz) Problemi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*(45,1), 27-55.
19. Platon. (2010). *Devlet*. (S. Eyüboğlu, & M. Cimcoz, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
20. Şan, E. (2017). Fenomenolojik Bir Sorun Olarak Kriz: Husserl ve Heidegger. *Felsefi Düşün Akademik Felsefe Dergisi*, 8, 238-263.
21. Şan, E. (2020). *Fenomenolojik Bir Sorun Olarak Kriz: Anlam, Eylem ve Olay* [Video]. Akbank Sanat. <https://www.youtube.com/watch?v=MWD663whSpU&t=47s>
22. Şan, E. (2022). *Nedir Şu Fenomenoloji?* [Video]. AkademiFR. <https://www.youtube.com/watch?v=s9Zrg6vRcx8&t=236s>
23. Thévenaz, P. (1962). *What is Phenomenology?* (J. M. Edie, Çev.) Chicago: Quadrangle Books.
24. Topakkaya, A. (2009). E.Husserl'de Noema ve Noesis kavramları. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 121-136.
25. Zahavi, D. (2018). *Husserl'in Fenomenolojisi*. İstanbul: Say Yayınları.